

ТЫПЫ ФАРМАЛЬНА-СЕМАНТЫЧНЫХ АДНОСІН РУСКА-БЕЛАРУСКІХ ГЕТЭРАЛЕКСАЎ-НАЗОЎНІКАЎ

У сучаснай лінгвістычнай літаратуры пад паняццем "міжмоўная эквівалентнасць" у большасці выпадкаў разумеюць функцыянальную і семантычную тоеснасць элементаў, што належаць розным моўным сістэмам. Так, напрыклад, на думку і.У. Арнольд, "лінгвістычным адзінкі могуць разглядацца як эквівалентныя, калі яны валодаюць нейкімі агульнымі ўласцівасцямі, якія дазваляюць ім выконваць аднолькавую функцыю"¹.

Вядома, што ў ідэале эквівалент павінен перадаваць максімум інфармацыі, якая паведамляецца словам, што перакладаецца. Аднак паводле розных прычын (як аб'ектыўных, так і суб'ектыўных) дакладнасць выказвання дасягаецца не ва ўсіх выпадках. Як справядліва заўважае В.П. Беркаў, "... мэтазгодна зыходзіць з меркавання, што кожнай лексічнай адзінцы адной мовы адпавядаюць або гатовая лексічная адзінка, або аказіянальнае словазлучэнне іншай мовы, што найбольш поўна перадае ўсю тую інфармацыю, якую нясе гэта адзінка"².

Паміж розналексемнымі парамі слоў устанаўліваюцца адносіны семантычнай эквівалентнасці. Слова, у якіх парушылася фармальна-эквівалентнасць, але захавалася семантычная, або словы, якія маюць аднолькавае значэнне ў абедзвюх мовах, аднак утвораныя ад розных каранёў (словаўтваральныя фарманты не ўлічваюцца), называюцца гетэралексамі (грэч. heteros – іншы).

Тэрмін *гетэралекс* звычайна выкарыстоўваецца вучонымі пры аналізе лексіка-граматычных адрозненняў паміж рускай і беларускай мовамі. Л.П. Кунцэвіч, аналізуючы родавыя значэнні беларуска-рускіх паралексаў-назоўнікаў, адзначае, што для гетэралексаў праблема родавых адрозненняў не можа быць пастаўлена ў сінхронна-супастаўляльным плане, больш цікавыя ў гэтых адносінах паралексы.³ Даследуючы тыпалогію адрозненняў паміж блізкароднаснымі мовамі, А.Я. Міхневіч выявіў *тры віды лексіка-граматычных адрозненняў: фанетыка-марфалагічныя, нерэгулярныя паралексічныя*, а таксама і *нерэгулярныя лексічныя* (тыпу *лук – цыбуля*)⁴. Прааналізаваўшы тры класы рускай і беларускай лексікі з пункту гледжання формы, С.А. Горская, акрамя *амалексаў*, выдзяляе *гетэралексы* – словы, якія поўнасцю адрозніваюцца па форме⁵. Паводле думкі С.Г. Беражана, лексічныя элементы, што супадаюць па сэнсавым змесце, але розныя па форме, разглядаюцца як самастойныя адзінкі⁶. У названых і іншых працах робіцца толькі спасылка на існаванне гетэралексаў у блізкароднасных мовах, аднак дакладная разгорнутая трактоўка гэтага паняцця адсутнічае. Таму сфармуляванае намі азначэнне гетэралексаў прыем за рабочае.

Як паралексы і лексічныя лакуны, гетэралексы падкрэсліваюць перш за ўсё адрозненне блізкароднасных моў. Калі моўныя сістэмы маюць вялікую колькасць фармальна-семантычных разыходжанняў, то факт наяўнасці гэтых слоў на фоне іншых адрозненняў, на першы погляд, не з'яўляецца вельмі кідкім і характэрным. Але руская і беларуская мовы маюць дастаткова высокі працэнт падобнага, агульнага. Так, напрыклад, С.А. Горская ў выніку параўнальна-супастаўляльнага аналізу руска-беларускіх *амалексаў* – слоў, што знаходзяцца ў адносінах фармальнай тоеснасці, сцвярджае,

што амалексы складаюць 60% розных лексікаграфічных крыніц⁷. Значыць, гетэралексы з'яўляюцца адной з самых яркіх, адметных асаблівасцей лексічных сістэм аналізуемых моў.

Гетэралексы выяўляюцца ў сітуацыі, калі паняцце, якое яны выражаюць, з'яўляецца міжмоўным. Выпадкаў, калі ў рускага адназначнага слова існуе адназначны аднаслоўны беларускі эквівалент (*буква – літара; бархат – аксаміт; бахрома – махры; победа – перамога* і г.д.), адносна няшмат у параўнанні з выпадкамі, калі слова, што перакладаецца, з'яўляецца мнагазначным і яго эквівалент мае некалькі значэнняў. Прычым у адным значэнні слова можа быць амалексам, у другім – паралексам, у трэцім – гетэралексам. Камбінацыі бываюць розныя, прывядзём некаторыя з іх: рус. *мерэжка* – бел. 1) *мярэжка* – амалекс, 2) *нэраток* (рыб.) – гетэралекс; рус. *Смешанность* – бел. 1) *змяшанасць* – акцэнталагічны паралекс, 2) *зблытанасць* – гетэралекс; рус. *взятка* – бел. 1) *хабар* – гетэралекс, 2) *бітка* – гетэралекс.

Для таго каб выявіць тыпы фармальна-семантычных адносін, звернем увагу на фармальнае адрозненне лексем. Разгледзім тып фармальна-семантычных адносін, дзе рэестраваму рускаму слову адпавядае аднаслоўны беларускі эквівалент. Гэты тып прадстаўлены аб'ёмным і дастаткова неаднастайным матэрыялам. Таму, на нашу думку, мэтазгодна падзяліць гетэралексы паводле часцін мовы (кожная часціна мовы мае менавіта ёй характэрныя фармальныя асаблівасці). Да таго ж на ступень адрознення гетэралексаў па форме ўплываюць афіксы, у прыватнасці суфіксы, якія маюць пэўную часцінамоўную замацаванасць. Аналіз у межах часціны мовы неабходны і для таго, каб высветліць, дзе больш гетэралексаў: сярод назоўнікаў, прыметнікаў, дзеясловаў, прыслоўяў, несамастойных часцін мовы. У дадзеным артыкуле разглядаюцца толькі назоўнікі. Мэта прапанаванай класіфікацыі – папярэдняя сістэматызацыя матэрыялу для далейшага больш дэталёвага фармальна-семантычнага аналізу гетэралексаў.

Увесь лексічны матэрыял прадстаўлены ў асноўным руска-беларускай часткай слоў⁸, але існуюць выпадкі, калі пры адваротным перакладзе мы не заўсёды выходзім на тое ж па форме рускае слова. Наяўнасць такіх выключэнняў будзе ўлічана пры класіфікацыі матэрыялу.

Нас цікавяць перш за ўсё назоўнікі, якія ўжываюцца для абазначэння вельмі важных для народаў – носьбітаў гэтых моў – рэалій, паняццяў і адрозніваюцца разнастайнасцю афармлення каранёў, фанетычнымі, графічнымі і словаўтваральнымі асаблівасцямі. Звернем увагу на тое, што не заўсёды руска-беларускай частцы слоў адпавядае такая ж па форме беларуска-руская. Гетэралексы-назоўнікі падзяляюцца на дзве групы.

1. Узаемаадпаведныя гетэралексы, якія выяўляюцца ў выпадку, калі ў руска-беларускім і беларуска-рускім слоўніках выдзяляюцца адны і тыя ж пары з аднолькавым значэннем, але адрозніваюцца па форме: рус. *горец* – бел. (біял.) *драсён*; рус. *клет* – бел. (заал.) *крыжадзюб*; рус. *белка* – бел. *вавёрка*; рус. *сноха* – бел. *нявестка*; рус. *родственник* – бел. *сваяк*; рус. *глаз* – бел. *вока*; рус. *челюсть* – бел. *сківіца*; рус. *чесотка* – бел. (мед.) *кароста*; рус. *блюде* – бел. *сподак*; рус. *скатерть* – бел. *абрус*; рус. *изюм* – бел. *разынкі*; рус. *жилет* – бел. *камізэлька*; рус. *вожжи* – бел. *лейцы*; рус. *пахота* – бел. *ворыёа*; рус. *кожевенник* – бел. *грабар*; рус. *подмастерье* – бел. (уст.) *чаляднік*; рус. *дюжина* – бел. *тузін*; рус. *дюйм* – бел. *цяля*; рус. *мысль* – бел. *думка*; рус. *оратор* – бел. *прамоўца*; рус. *благовест* – бел. (уст.) *звон*; рус. *сочельник* – бел. *куця*; рус. *апрель* – бел. *красавік*; рус. *польза* – бел. *карысць*; рус. *стыд* – бел. *сорам* і інш.

Аднабакова адпаведныя гетэралексы. У межах гэтай групы можна выдзяліць дзве падгрупы:

1.1. У руска-беларускім слоўніку падаецца адна гетэралексічная пара, у беларуска-рускім – іншая:

рус. *заумь* – бел. *мудрагельства*, (бел. *мудрагельства* – рус. *умствование*);

рус. *калган* – бел. (бат.) *дуброўка* (бел. *дуброўка* – рус. *лапчатка*);
рус. *лицуум* – бел. (бат.) *дзераза* (бел. *дзераза* – рус. *плаун, ликоподий*);
рус. *попыньа* – бел. *праталіна* (бел. *праталіна* – рус. *проталина*);
рус. *средоточие* – бел. *цэнтр* (бел. *цэнтр* – рус. *центр*);
рус. *фарт* – бел. (прост.) *удача* (бел. *удача* – рус. *удача*).

Як паказваюць прыклады, міжмоўныя пары ў беларуска-рускай частцы могуць знаходзіцца як у адносінах фармальнай гетэралексіі, так і ў адносінах фармальнай амалексіі.

1.2. У руска-беларускім слоўніку падаецца гетэралексічная пара, беларускага слова з якой наогул няма ў беларуска-рускім слоўніку: рус. *Дурнушка* – бел. (разг.) *непрыгожая*; рус. *ежа* – бел. (бат.) *купкоўка*; рус. *ленец* – бел. (бат.) *ядранец*; рус. *паперть* – бел. (царк.) *цвінар*; рус. *посягатель* – бел. (кніж.) *замахвальнік*; рус. *решетина* – бел. (спец.) *краціна*; рус. *извертитель* – бел. *скажальнік* і інш.

Магчыма, што адной з прычын такой неадпаведнасці з’яўляецца некаторая лексічная і стылістычная незбалансаванасць двухмоўных слоўнікаў. Так, беларуска-рускі слоўнік уключае ў сваю левую частку шмат дыялектнай лексікі. І гэта невыпадкова, бо галоўная крыніца папаўнення слоўнікавага запасу – гутарковая мова беларускага народа. А руска-беларускі слоўнік больш утрымлівае слоў з паметамі уст., кніж., царк., што тлумачыцца ўплывам кніжнай пісьмовай традыцыі на сучасную рускую літаратурную мову. Аднак усе разгледжаныя намі словы аб’ядноўвае тое, што яны адрозніваюцца формай выражэння.

2. Супастаўляльны аналіз дазволіў выдзеліць групу рознакаранёвых гетэралексаў-назоўнікаў, словаўтваральныя фарманты якіх могуць быць тоеснымі ці поўнасцю рознымі. Разгледзім больш дэтальна кожную з груп гэтай моўнай з’явы.

2.1. Руска-беларускія гетэралексы-назоўнікі з тоеснымі словаўтваральнымі фармантамі. На думку А.А. Лукашанца⁹, тоеснымі словаўтваральнымі фармантамі ў рускай і беларускай мовах можна лічыць такія афіксы, якія, супадаючы фармальна, маюць аднолькавыя словаўтваральныя значэнні, супадаюць па стылістычнай маркіраванасці і словаўтваральнай актыўнасці (на рэгулярныя фанетычныя і арфаграфічныя разыходжанні пры гэтым можна не звяртаць увагі). Такімі фармантамі сярод руска-беларускіх гетэралексаў-назоўнікаў з’яўляюцца суфіксы: рус. *-ик* – бел. *-ік* (*частник* – *прыватнік*; *хищник* – (прам., перан.) *драпежнік*; *отличник* – *выдатнік* і інш.). Сярод гэтай групы слоў фарманты *ик* – *ік* функцыянуюць як суфіксы асобы і прадметнасці. Суфіксы *-к* выдзяляюцца ў назоўнікаў, якія абазначаюць розныя найменні жаночага роду (*улыбка* – *усмешка*; *справка* – *даведка*; *скрепка* – *сашчэпка* і інш.). Да іх далучаюцца таксама суфіксы рус. *-ость* – бел. *-асць*: *беременность* – *цяжарнасць*; *выдержанность* – *устрыманасць*; *наказуемость* – *каральнасць*; *ударяемость* – (лінгв.) *націскальнасць* і інш.

2.2. Гетэралексы-назоўнікі з поўнасцю рознымі словаўтваральнымі фармантамі (калі аднолькавыя словаўтваральныя значэнні выражаюцца рознымі фармальнымі сродкамі).

Напрыклад, суфіксы рус. *-тель* – бел. *-ік* утвараюць найменні асоб, якія выконваюць дадзенае дзеянне (*истребитель* – (у розн. знач.) *знішчальнік*; *изыскатель* – *вышукальнік*; *извертатель* – *скажальнік* і інш.). Трэба адзначыць, што гетэралексы з рознымі суфіксамі маюць больш адрозненняў па форме, чым гетэралексы з аднолькавымі суфіксамі.

Такім чынам, толькі поўныя разыходжанні ў разгледжаных словаўтваральных фармантах закранаюць іх фармальны бок, пакідаючы аднолькавым змястоўны. Нельга адмаўляць і той факт, што руская мова як мова міжнацыянальных зносін уплывала і ўплывае на беларускую мову. Гэта праяўляецца не толькі ў запазычанні некаторых афіксаў з рускай мовы, але

і ў аднатыпнасці мадэляў слоў (у калькаваных структурах): *подчеркивание – падкрэсліванне; разрушаемость – разбуральнасць* і інш.

Нягледзячы на прадстаўленыя вышэй прыклады наяўнасці тоесных (супадаючых) словаўтваральных фармантаў у назоўніках, гэтыя словы ўсё ж правамерна аднесці да класу гетэралексаў, бо гетэралексы (як ужо было адзначана) – рознакаранёвыя словы з адзіным значэннем у абедзвюх мовах без уліку фармальнага адрознення ў афіксах.

Такім чынам, адзначым, што ва ўсіх разгледжаных намі міжмоўных парах беларускі эквівалент выражае тое ж лексічнае значэнне, што і рэестравае рускае слова, г. зн. назіраецца адзінства семантыкі пры адрозненні, несупадзенні па форме. Поўнае супадзенне адзінак дзвюх моў у плане зместу – з’ява амаль што ўнікальная, на самой справе паміж імі, як правіла, выяўляюцца некаторыя разыходжанні ў аб’ёме значэнняў, у стылістычнай, эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўцы. Семантычная эквівалентнасць з улікам анамасіялагічнага і семасіялагічнага аспектаў была сфармулявана С.Г. Беражанам, Ю.Д. Абрэсянам, Л.А. Новікавым, І.А. Мельчуком, І.С. Роўдам і інш. Калі анамасіялагічны аспект дае нам магчымасць выдзяляць амалексы, паралексы, гетэралексы, якія выяўляюцца ў кірунку даследавання «значэнне → форма», то семасіялагічны аспект супастаўлення дае прыклады амасемантаў, парасемантаў, гетэрасемантаў, якія выяўляюцца ў кірунку даследавання «форма → значэнне».

Разгледзім для прыкладу некалькі назоўнікаў, якія маюць у рускай і беларускай мовах рознае фармальнае выражэнне і агульныя кампаненты ў плане зместу.

1. Семантычныя аб’ёмы назоўнікаў супадаюць: *апрель – красавік; буква – літара; тетрадь – сшытак* і інш. Перад намі адзінкі з эквівалентнымі азначаемымі (амасеманты – словы, якія знаходзяцца ў адносінах семантычнай эквівалентнасці).

2. Адсутнасць поўнага семантычнага супадзення ў адзінках супастаўлення спараджае наступныя суадносіны слоў:

а) рускае слова ўключае ў сябе ўвесь аб’ём беларускага (парасеманты – словы, якія знаходзяцца ў адносінах семантычнага падабенства).

Беларускае *капялюш* мае адно лексічнае значэнне ‘галаўны ўбор; мужчынскі – з палямі; жаночы – розных фасонаў’. У рускай мове назоўнік *шляпа* ўжываецца ў двух значэннях: (1) ‘головной убор с тульей и обычно с полями’; (2) ‘перен. м. и ж. о вялом, безынициативном человеке, растяпе (прост.)’.

Гетэралексы *шляпа – капялюш*, акрамя семантычнага аб’ёму, адрозніваюцца таксама сферамі ўжывання. Стылістычная афарбоўка рускага *шляпа* з’яўляецца своеасаблівым сродкам для стварэння вобразнасці мовы. Гэтая пара назоўнікаў знаходзіцца ў адносінах парасеміі;

б) беларускае слова таксама можа ўключаць у сябе ўвесь аб’ём значэнняў рускага слова, але ў рамках гэтага артыкула мы разглядаем толькі адзін напрамак даследавання – руска-беларускі.

3. Поўнае несупадзенне азначаемых (гетэрасеманты). Як адзначыў І.С. Роўда¹⁰, гэты выпадак цікавы перш за ўсё ў плане функцыянальным, дакладней у даследаваннях, якія ідуць ад маўлення да моўнай сістэмы. У білінгва з рэцэптыўным веданнем другой мовы могуць узнікаць памылкі ва ўжыванні слоў, якія ўваходзяць часцей за ўсё ў адны і тыя ж ЛСГ (бел. *снеданне* замест рус. *ужин* ці наадварот). У такім выпадку будзе цікавым і аналіз гэтых слоў у сістэмах рускай і беларускай моў.

Такім чынам, супастаўляльны аналіз лексікі дзвюх блізкароднасных моў павінен ажыццяўляцца на падставе як фармальных, так і семантычных адносін слоў. Як справядліва адзначыла Г.Г. Шырокава¹¹, «...апісанне ад формы да значэння дае магчымасць больш дакладна і строга адмежаваць аб’ект даследавання, дапамагае вывучыць яго ўжыванне ў розных умовах...

устанавіць у супастаўляльных мовах сістэмныя і функцыянальныя эквіваленты».

¹ Арнольд И. В. Эквивалентность как лингвистическое понятие. 1976. № 1. С. 12.

² Берков В. П. Слово в двуязычном словаре. Таллин, 1979. С. 49.

³ Гл.: Кунцевич Л. П. К характеристике родовых значений белорусско-русских паралексуществительных // Русский язык: Межведомственный сборник. Мн., 1986. Вып. 6. С. 80.

⁴ Гл.: Михневич А. Е. Паралексы // Там же. Мн., 1981. Вып. 1. С. 140.

⁵ Гл.: Горская С. А. Русско-белорусские омолексы // Автореф. дис... канд. філ. навук Мн., 1990. С. 4-5.

⁶ Гл.: Бережан С. Г. Семантическая эквивалентность лексических единиц. Кишинев., 1973. С. 174.

⁷ Гл.: Горская С. А. Указ. сач. С. 4-5.

⁸ Гл.: Русско-белорусский словарь: В 2 т. Мн., 1991.

⁹ Гл.: Лукашанец А. А. Словообразование. В кн.: Русский язык в Белоруссии. Мн., 1985. С. 69.

¹⁰ Гл.: Роўда І. С. Аднаслоўныя і неаднаслоўныя міжмоўныя адпаведнасці і іх фармальна-семантычныя адносіны // Весн. Беларус. ун-та. 1990. Сер. 4. № 1. С. 34.

¹¹ Широкова А. Г. Теоретические предпосылки сопоставительного изучения грамматического строя славянских языков // Вестн. Мос. ун-та. 1978. Филология. № 6. С. 10.

Электронный архив библиотеки МГУ имени А.А. Кулешова